

Tarihleme

Bir yandan, ritüelde adı geçen bütün tanrıların hattı tanrıları olması, *zinir* ve *kašmišša* gibi hattı terimlerinin bulunması, ritüelimizin kökeninin hattili olduğunu göstermektedir. Diğer yandan da, son cümlede metnin törelere uyularak yazıldığını belirten, M.Ö. XIII. yüzyıla özgü formülün (VI 25-26) yer alması ve genellikle tarihleri kesinleşmiş diğer ritüellerle gösterdiği benzerlikler, ritüelimizin de M.Ö.XIII. yüzyılda, demek oluyor ki, III. Hattušili ve oğlu IV. Tudhaliya'nın din devrimi çağında yazılmış olduğunu belirtmektedirler.

HİTİTLERDE ÖLÜLERE SUNULAN KURBAN HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER*

AHMET ÜNAL

“Ölülerin yasını tutmak,
onların arzularına göre yaşamaktır.”

Edward Young

Eski dünyanın bütün kavimlerinde olduğu gibi, Hititlerde de atalar kültü olarak bilinen ölülerin bakımı, önemli bir yer tutmuştur. Ancak Babil, Mısır, Grek, Roma ve İbranilerdeki öbür dünya tasavvurları, ruh inancı ve ölülere sunulan kurbanlarla ilgili bol belgeler göz önünde tutulduğunda, hımen hemen tamamı M. Ö. 14. ve 13. yüzyıllara tarihlenen ve konumuza ışık tutması beklenen Hitit kaynaklarının ne kadar cılız ve yetersiz olduğu hemencecik görülür. Burada *H. Otten*¹ ve *A. Kammenhuber*² tarafından bu konu üzerindeki araştırmaları anımsatmakta yarar vardır, çünkü adı geçen her iki araştırmacı da, yaptılarında bazı temel ilkeleri saptamışlar ve Hititlerde ölü kurbanı hakkında yapılacak her çeşit çalışma için gerekli malzemeyi toplamışlardır.

Diğer birçok kültür çevrelerinde de gözlenebilen ve insanın kalımsız bir vücut³ ve belki ölümden sonra da varlığını sürdüren bir ruhtan⁴ oluştuğu ilkesine dayanan inanç, Hititlerce de bilinmekteydi.

* Bu makale 4 Temmuz 1979'da Kopenhag'da 26. Uluslararası Assuryologlar Kongresine sunduğum bildirinin çok az değiştirilmiş şeklidir. Burada kullanılan kısaltmalar için bk. *J. Friedrich-A. Kammenhuber*, HW² Lfg. 1 (1975) 13 vdd.

¹ HTR (1958).

² Mat. heth. Thes. Lfg. 1-2 (1973) 25 vdd. (*ak(k)-/ek(k)-*); *Friedrich-Kammenhuber*, HW² Lfg. 1 s. 52.

³ *tuekka-*, NÍ.TE, *RAMĀNU*; ölümden sonra *akkant-*, GEDIM, *EṬEMMU* “ölü ruhu” olarak karşımıza çıkıyor. *anšaššiwī-*'nin “*ceset (?)*” anlamına gelip gelmediği çok şüphelidir, bk. *Friedrich-Kammenhuber*, HW² Lfg. 2 s. 96 vd. *Ceset* ve ona ait olan nesnelere, Eski Grek inancında olduğu gibi (*E. Rohde*, *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen* I⁸, 1910, 219), pis ve dini açıdan kirletici gözüyle bakılıyordu, bk. KUB V 10 + XVI 83 Vs. 26 vdd.; XVI 16 Vs. 28, krş. *A. Ünal*, THeth 6 (1978) 17.

⁴ *išta(n)-*, ZI, *NAPIŠTU*.

Ölümden sonra insanoğlunun kalımsız kısmını oluşturan ceset, yakılmak veya gömülmek suretiyle defnediliyordu; geriye kalan ölü ruhununsa, görebildiğimiz kadarıyla yeraltı dünyasına gittiğine inanılıyordu⁵. Ancak, ruhların bu yer değiştirmeleri sırasında geçtikleri yollar ve onların bundan sonra sürekli olarak oturdukları yerler hakkındaki bilgilerin, geride kalanlar tarafından yeterince açık seçik bilinmediği anlaşılıyor. Bu durumu, bir *patili* rahibinin, ölü ruhunun geçmesi beklenen yollarla ilgili olarak tanrılara yönelttiği yedi adet sorudan çıkarabiliyoruz. Yedinci sorudan, daha önce öldüğüne ve bundan dolayı da herhalde yeraltı dünyasını daha iyi tanıdığına inanılan annenin, ölüyü elinden tutup, onu belki de ölümler diyarına götürdüğü sonucunu çıkarmak olasıdır.⁶ Bununla ilgili olarak, kral Muwatalli'den itibaren (1315) bazı metinlerde ölüm gününün "*anne günü*" (*annaš UD-aš*) deyi mi arkasında saklı olduğunu anımsatmakta yarar vardır⁷.

Gömülerek⁸ veya yakılarak⁹ defnedilen ve bundan sonra yeraltı dünyasına inen basit halkın aksine, kral ve kraliyet ailesine dahil olan kimseler, istisnasız yakılıyorlar ve büyük bir olasılıkla tanrıların oturdukları gökyüzüne çıkıyorlardı¹⁰. Esasen, kralların ölümü için kullanılan "*tanrı oldu*" deyi mi de böyle bir inancın var olduğunu destekler niteliktedir.

H. Otten'in bazı metinlere dayanarak öne sürdüğü tezin aksine¹¹, Hitit yeraltı veya ölümler dünyasını, eski Greklerdeki *Asphodelos* otlakla-

⁵ Krş. G. Steiner, UF 3 (1971) 265 vdd.; V. Haas, Or 45 (1976) 197 vdd.

⁶ KUB XXX 28 Rs. 1 vdd. = Otten, HTR s. 96.

⁷ J. Friedrich, SV II (1930) 168 vd.; E. von Schuler, HDA (1957) 18 vd.; Friedrich-Kammenhuber, HW² Lfg. 2 s. 72. Ayrıca bk. J. Puhvel, KZ 83 (1969) 59 vdd.

⁸ Gordion (M. J. Mellink, A Hittite Cemetery at Gordion 1956), Osman Kayası (K. Bitzel ve diğerleri, Die hethitischen Grabfunde von Osman Kayası, WDOG 71, 1958), Ilca (W. Orthmann, Das Gräberfeld bei Ilca 1967), Kazankaya (T. Özgüç, Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar-Excavations at Maşat Höyük and Investigations in its Vicinity, 1978, 21 vdd.) ve Yanarlar (K. Emre, Yanarlar. Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı-A Hittite Cemetery Near Afyon, 1978) mezarlıkları, basit halkın gömüldüğünü göstermektedir.

⁹ Basit halkın yakıldığına dair ipuçları yalnızca Osman Kayası ve Ilca mezarlıklarında ele geçmiştir. Osman Kayası mezarlığı kronolojik bir süreklilik göstermekte; buna karşın Ilca mezarlığının tamamı Eski Hitit devrine tarihlenmektedir, bk. en son T. Özgüç, y.a.g.e.s. 27 vdd. Hititlerde ölü yakmakla ilgili geniş kapsamlı bir araştırma, I. M. Diakonoff'un (Leningrad) öğrencileri tarafından yapılmaktadır.

¹⁰ Otten, HTR s. 113; M. Vieyra, RA 59 (1965) 127 vdd.

¹¹ KUB XXX 24 Vs. II 1 vdd. = Otten, HTR s. 16, 60, 139 vd.; OLZ 1962 Sp. 231.

rı gibi bir çayır olarak tasarımılamak, oldukça güçtür. Çünkü metinlerde böyle bir savı yeterince destekler nitelikte ipuçları yoktur. Sular tanrısı Ea'nın "*kara toprak altında (kendi) gözleriyle ölü ruhları görmüş*" olduğu¹² haberi, Hurri kökenli Ullikummi destanında yer almakta ve dolayısıyla Hititlerin bu konudaki inançları hakkında herhangi bir fikir vermekten uzak bulunmaktadır.

Hiç olmazsa krallar söz konusu olduklarında, uzak bir gelecekte tekrar dirilmekle ilgili bir kayıt, gene Hurri-Kizzuwatna kökenli Maštiggā Ritualinde¹³ yer almaktaysa da, yabancı kökenli böyle bir haberin Hititlere mal edilemeyeceği bir kez daha ortadadır. Bundan dolayı yeraltı dünyasının, Babillilerde olduğu gibi Hititler için de "*dönüşü olmayan bir ülke*" (*eršet /māt lā tāri*)¹⁴ olup olmadığını bilemiyoruz. Ne var ki, Babillilere kıyasla biraz daha iyimser olan Hititlerin, tekrar dirilme inancına sahip oldukları, bir tahmin olarak ileri sürülebilir.

Hititlerin yaşama çok sıkı bağlı oldukları ve ölümden çok korktukları, metinlerde yer alan uzun ömür ve yaşam ricalarından da kolayca çıkarılabilmektedir. Sayısız fal soruları, dualar ve adak metinleri bunu açıkça kanıtlamaktadır. Buna karşın bir inşaat ritualindeki tanrıların krala uzun yıllar bahsettikleri ve bu yılların sonunun olmadığı kaydı¹⁵, biraz tuhaf gözükmeyle birlikte, bunun maşik anlamda bir istek, arzu olarak açıklanması, akla daha yakın gelmektedir. Ölüleri yakma adettinise, Germen inancında olduğu gibi, Hititlerde yaşayan bir ceset tasarımının var olmadığı şeklinde yorumlanması¹⁶, biraz güçtür.

Hitit ölüer dünyasının, yaşayan insanların dünyasına karşı sıkı sığına kapalı olduğu anlaşılıyor. Buna rağmen, kendilerinden devamlı olarak korkulan ölü ruhları bir takım yollar bulup, insanlar dünyasına sızmayı başarmışlardır. Ruhlar insanlara rüyalar aracılığıyla gözükmüşler¹⁷, özellikle kendilerine gerekli kurbanlar sunulmadığı ve öfkeleri yatıştırılmadığı durumlarda, insanların güncel işlerine karışmışlar ve on-

¹² KUB XXXIII 106 + KBo XXVI 65 IV 11 = C. Kühne, ZA 67 (1977) 258.

¹³ L. Jacob-Rost, MIO I (1953) 366, 376; A. Goetze, Kleinasien² (1957) 171.

¹⁴ B. Meissner, Babylonien und Assyrien II (1925) 34; CAD E s.v. *eršetü* s. 308 b.

¹⁵ KUB XXIX I + Vs. I 21 vd.

¹⁶ E. von Schuler, OLZ 1959 Sp. 486 vd.

¹⁷ Krş. H. M. Kümmel, ZA NF 25 (1969) 321. Ölü ruhlarının hangi yollarla ve ne şekilde görüldüklerine karar vermek güçtür. Onlarla karşılaşmanın insanları kirlettiğini, KUB XVI 34 I 5 vdd., 15 ve XXXIX 61 Vs. I 4 vdd.'ndan öğreniyoruz; ayrıca krş. Goetze, Kleinasien² s. 169.

ları alt üst etmişlerdir¹⁸. Özellikle zorla ve haksız yere öldürülmüş olan insanların ruhlarından aşırı derecede korkulmaktadır, çünkü bu ruhlar, metinlerde “*kötü dil*” olarak karşımıza çıkan bir yöntemle, uğradıkları bu haksız ölüme karşın bir kefaret elde etme çabası içinde gözükmektedirler¹⁹.

Ölü ruhundan (*akkant-*, GEDIM) kesinlikle ayırdedilmesi gereken gerçek ruhun (*ištanza(n)-*) ölümden sonra nereye gittiği ve nerede kaldığı da kesinlikle bilinmemektedir²⁰. Esasen ruhun yaşam süresince vücutta bulunduğu yer hakkında dahi kesin ipuçları yoktur. Bazı metinlerde ruhun, vücudun aksine, tanrı kökenli olduğuna dair bir takım kayıtlar vardır²¹. Bundan da ölen Hitit kralları için kullanılan “*tanrı olmak*” (DINGIR^{LIM}-*iš kiš-*) deyiminin gerçek anlamı daha açık olarak çıkarılabilir, çünkü diğer birçok inançlarda olduğu gibi, ruh ölümden sonra geçici olarak oturduğu kalımsız gövdeyi artık terk etmekte ve gerçek yeri olan tanrısal varlığa ulaşmaktadır²². Öyle anlaşıyor ki, ölümlerin de bir ruhu olduğuna inanılıyordu²³; ancak bunun yaşayan insanların ruhlarıyla ne derece ilişkili olduğu ve onlarla aynı olup olmadığı sorusu açık kalmaktadır.

Gerçek ölü kurbanı niteliği taşıyan içki ve yiyecek kurbanları, kraların ölümünden hemen sonra, daha cenaze merasimleri sırasında ölü ruhlarına (*akkantaš ZI*) sunulmaktadır. Biraz değişik nitelikte olmakla birlikte bu kurbanlar yüzyıllar boyu devam etmektedir²⁴. Biraz değişik nitelikte diyoruz, çünkü bilindiği gibi krallar, öldükten sonra tanrılaştırılmışlar ve buna paralel olarak kültleri de tanrılar hiyerarşisi kapsamı içine alınmıştır. Yani burada sunulan kurbanlar, tanrılara sunulanlarla eş değerlidir.

Atalar kültürüne ve onların mezar anıtlarına karşı gösterilen aşırı özen, eski Roma dininde bu konuda karşımıza çıkan titizliği anımsat-

¹⁸ Goetze, y.a.g.e.s.169 vd.

¹⁹ G. F. del Monte, AION 33 (1973) 374 vdd., 378 vdd. ve özellikle 383.

²⁰ A. Kammenhuber, ZA NF 22 (1964) 160 vdd. ve a.n. 27 vdd.

²¹ KUB XXXI 127 + IV 25, krş. Otten, HTR s. 124; Kammenhuber, y.a.g.e.s.160.

²² Bu konuda Cicero, Cato Maior de Senectute XXII 79. vd.'nda yazdıklarını okumak çok yararlıdır. Buna benzer düşünceler, Stoacılar ve Ortaçağ İslam mistikçileri *vahdet el vücud* nazariyecilerinde de görülmektedir.

²³ Otten, HTR s. 123; Kammenhuber, ZA NF 22 s. 160 vd.; Mat. heth. Thes. Lfg. 1-2 (1973) 28 (*ak(k)-/ek(k)-*).

²⁴ E. Laroche, CTH Nr. 660, 661, eski literatürle birlikte.

maktadır. Ölmüş olan krallara, anlaşılabilir bir çeşit vakıf olarak bir takım evler²⁵, haraçlar²⁶, yerleşim yerleri²⁷, ve "taş evler"²⁸ tahsis edilmiştir. Ayrıca çok sayıda çiftlikler, zanaatçılar, çiftçiler, sığır ve koyun çobanları, *şarikuva*- adamları, kapı bekçileri, tarlalar, bağ ve bahçeler, üzüm bağları v.s. de, bu ekonomik birimlerin hizmetine sunulmuştur²⁸. Kral Muwatalli devrinde başkentini geçici olarak Hattuša'dan Dattašša (Tarhun-tašša)'ya taşınması sırasında, ölümler de oraya götürülmüştür²⁹. Hitit insanının ölümlerine olan bağlılığı o kadar ileri gitmiştir³⁰ ki, belirli bir kentin düşman tarafından işgal edilmesi halinde bile ölümler istilacı düşmandan geri istenmiştir³¹. Ancak böyle bir durumda, ölümlerin kemiklerinin, yani maddi kalıntıların mı, yoksa onların kültlerinde kullanılan malzemenin mi kastedildiğini çıkarmak, olanaksızdır³².

Boğazköy Hitit arşivinde bulunan metinlerin hemen tamamının kraliyet ailesinin yaşantısıyla ilgili olması dolayısıyla, basit halkın ölümler kültürünü nasıl yerine getirdiği hakkında hemen hiç bir şey bilinmemektedir. Ne var ki, basit halkın da ölümlerine kurban sunduğunu ancak dolaylı olarak ve çok şeyler borçlu olduğumuz fal metinlerindeki sorulardan çıkarabiliyoruz³³. Bu kurbanların ayrıntı ve niteliği, ne yazık ki, yeterince anlaşılabilir değildir.

M.Ö. 13. yüzyılda, en başta fal metinlerinde olmak üzere, az sayıdaki diğer bazı metin türlerinde, bir çeşit özel ölü kurbanı veya ölümlerle ilgili bir ayin olarak, niteliğini henüz yakından tanımadığımız *mantalliya-*

²⁵ KUB L 6 Vs. II 48 vdd.; ABoT 56 III 4 vdd.

²⁶ KUB XVI 32 II 7.

²⁷ KUB XVI 32 II 1 vdd.; 39 Vs. II 1 vdd.; ABoT 56 III 16.

²⁸ KUB XIII 8 Vs. 2 vdd., bk. *Otten*, HTR s. 106; *del Monte*, AION 33 (1973) 384; AION 35 (1975) 329 vdd.

²⁹ Hatt II 1 vdd., 52 vd.

³⁰ Fazlasıyla abartılmış olmakla birlikte, insanlığı toplu halde yaşamaya, belirli merkezlerde ilkel yerleşim yerleri kurmaya iten bir unsur olarak mezarlıklar ve ölü kültürünün önemi hakkında bk. *M. Mumford*, *Die Stadt. Geschichte und Ausblick I* (dtv, München 1979) 5 vd.

³¹ KBo III 3 // Vs. I 16, 24. Bu metin yeri *A. Goetze*, *Kleinasiens* s. 170 ve a.n. 5 tarafından biraz farklı ve yanlış anlaşılacak biçimde yorumlanmıştır.

³² Krş. *Otten*, y.a.g.e.s.144; *Kammenhuber*, *Mat. heth. Thes. Lfg. 1-2* s. 32.

³³ KUB V 9 Vs. 26; XVI 16 Vs. 23 vdd.; L 6 Rs. III 9 vdd.'nda bir bayramın ihmal ve ölü ruhlarına sunulması gereken bir kalın ekmeğin eksik olduğu konusunda fal soruları yer almaktadır. Ancak söz konusu bu ölü ruhunun bir krala mı, yoksa basit bir insana mı ait olduğu çıkarılamamaktadır. Gene ölümler kültürüyle ilgili olan *huhheš hanneš eku-* için bk. *Otten*, HTR s. 132; *Kammenhuber*, *Mat. heth. Thes. Lfg. 3* (1975) 1 vdd. (*eku-*).

kurbanıyla (SISKUR *mantalliya-*) karşılaşıyoruz. KUB XXXIX 98.3 vd.'nin gösterdiği gibi bu kurbanın, herhangi bir insan öldükten hemen sonra sunulması gerekmektedir³⁴. Bundan dolayı, eskiden yapılmış olan "içki adağı"³⁵, "içki kurbanı"³⁶ veya "mantalliya-rituali"³⁷ gibi SISKUR *mantalliya-*'nın yanında çoğunlukla karşımıza çıkan *şipant-* "dökmek, sunmak" fiilinin yanıltıcı olarak sebep olduğu çeviriler, bugün artık doğru olmaktan uzaktır. "mantalliya-kurbanı sunmak" (SISKUR *mantalliya-şipant-*) deyiminin fal metinleri dışında hemen hemen istisnasız Hurri kökenli ritüallerde yer alması, çok ilginçtir ve bundan dolayı bu kurban türünün gerçek Hitit dini ve inancıyla ne derece ilişkili olduğu sorusu akla gelmektedir. "Ölü ruhlarına sunulan kurbanı" çevirisiyle E. Larøche, bu kurbanın gerçek anlamına yaklaşma konusunda büyük bir adım atmıştır³⁸. Ancak aşağıda görüleceği gibi, bu kurbanın niteliği, biraz daha başkadır.

Bu kurban çeşidinin ayrıntılarına geçmeden önce, ona iştirak eden, yani bu kurbanı sunan veya onu alan şahısları biraz yakından tanımak yararlı olacaktır.

1- Arma-datta'nın oğulları³⁹. Bunların ölmüş olmaları gerekir, çünkü kurbanı iştirak eden diğer şahıs, yani kral yaşamaktadır.

2- Arnuwanda'nın oğlu⁴⁰.

³⁴ KUB XXXIX 98. (3) [] *ia ku-e-en-zi* [...] (4) [] *I-NA URUŞi-ru-ü-li-ia* [...] (5) [*ku-it-m*] *an TI-an-za na-aş-kán* (6) [] *ma-aş-ğa-an-ma-aş a-ki* (7) [SISKUR *ma-an-tal-*] *li-ia EGIR-an SISKUR. SISKUR ŞA A-aş-şu [-i-ya-aş-ğa]* (8) [] *Ş-TU DIN-GIRLIM a-ri-ia-an-zi* (9) [*ku-it SIXS*] *Á-ri na-at ki-iş-şan i-ia-an-zi*

³⁵ J. Friedrich, HW s. 136.

³⁶ L. Jacob-Rost, MIO 1 s. 370.

³⁷ N. van Brock, RHA 71 (1962) 116; A. Goetze, JCS 23 (1970) 81.

³⁸ BiOr 18 (1961) 84.

³⁹ KUB XVI 32 II 19 vd. Ayrıca Arma-datta'nın torunlarının geçtiği KBo II 6 + Vs. I 12 ile karşılaştırınız.

⁴⁰ KUB XVI 77 Vs. (II) I vdd., 16; XXXI 23 Rs. ? 7. Bu metin yerlerinde *mantalliya-kurbanım* geçip geçmediği şüphelidir. Ancak başka yerlerde de karşılaştığımız ve kelime kelime "birisinin meselesi yüzünden *şeknu-* elbisesini çekmek" (ANA INIM ŞA TUG *şeknu* *huittiya-*) olarak çevirdiğimiz deyim, burada da politik cinayetlerin söz konusu olabileceğini akla getirmektedir. TUG *şeknu-*, anlamı henüz bilinmeyen bir elbisedir ve karşılığı HW s. 189 vd.'nda *aetek* (?) , *palto* (?) olarak verilmektedir. Bu elbise adı metinlerde *ep(p)-* "tutmak, yakalamak", *har(k)-* "tutmak, sahip olmak", *huittiya-* "çekmek", *işhiya-* "bağlamak", *peşşiya-* "fırlatıp atmak", *pippa-* "devirmek, alacağı etmek" fiilleriyle birlikte geçmektedir. İlgili metin yerlerinin incelenmesinden, kanımızca TUG *şeknu* *huittiya-* deyiminin "birisini bir şeyden sorumlu tutmak; birşeyden ötürü birisinin yakasına yapışmak" v.b. gibi mecazi bir anlama geldiği sonucu çıkmaktadır.

3- A Jruna-ziti veya P Jiruna-ziti⁴¹. Bu kimsenin ölmüş olduğu anlaşılıyor. Diğer iştirakçilerinse, kral ve kraliçe oldukları kestirilebilir.

4- Hattili⁴².

5- Halpa-ziti⁴³. Burada gerek Halpa-ziti, gerekse kralın babası ölü olarak karşımıza çıkıyorlar⁴⁴.

6- Maşhuluwa⁴⁵. Gerek bu şahıs, gerekse onun suç ortağı Zaparti-ŞEŞ ölüdürler; ancak kral yaşamaktadır.

7- Pişşili⁴⁶.

8- Şauşgatti⁴⁷. Ölmüş olarak karşımıza çıkan bu bayan, belki de Arma-datta'nın karısı olacaktır. Diğer iştirakçi kralısa, yaşamaktadır.

9- Tanuḫepa⁴⁸.

10- Urḫi-Teşub⁴⁹. Kurbanı ölmüş olarak katılıyor, diğer şahıs kraldır ve yaşamaktadır.

11- Urḫi-Teşub'un oğulları⁵⁰. Bunların da ölmüş oldukları anlaşılıyor. Diğer iştirakçi kral, yaşamaktadır.

12- Zaparti-ŞEŞ⁵¹.

⁴¹ Okunuş şüphelidir, KUB XVI 7 Rs. (?) 8 vdd., 16.

⁴² KUB XVI 77 Vs. (II) 59 vdd., Rs. (III) 5 vdd. Bu metin yerlerinin de *mantalliya*-kurbanıyla ilgili olup olmadığı gene şüphelidir, krş. *Kammenhuber*, THeth 7 (1976) 28.

⁴³ KUB XXII 35 Rs. III 6 vdd. Krş. KUB XVI 58 Rs. 1 vdd.

⁴⁴ *F. Sommer*, AU (1932) 292 a.n. 2; *F. Ose*, *Supinum* (1944) 37 ve a.n. 1 vd.; *E. Laroche*, BiOr 18 (1961) 84; *A. Goetze*, JCS 23 (1970) 81; *Kammenhuber*, THeth 7 s. 173. Kralın babası herhalde III. Hattuşili ile aynı kişi olacaktır. Halpa-ziti'ninse KBo IV 10 Rs. 29; KUB XXXI 32 Rs. ? 6; 8 (krş. XXXI 23 Rs. ? 6)'de GAL LÜ MES UKU. UŞ "ağır silahlıların başı" olarak geçen şahsiyetle aynı olduğu düşünülebilir. Yukardaki metinlerin hepsi de III. Hattuşili ve IV. Tutḫaliya devirlerine tarihlenmektedir. *A. Archi*'ye göre (AoF 6, 1979, 82) burada söz konusu olan kimse, Halep kralı Halpa-ziti'den başkası değildir.

⁴⁵ KUB V 6 + XVIII 54 Rs. III 17-28. Krş. KBo XVIII 143 Rs. 4; KUB XXII 22.1 vdd. *Sommer*, AU s. 285; *Ünal*, THeth 3 s. 168; *del Monte*, Or 43 (1974) 355 vdd.; *S. Heinhold-Krahmer*, THeth 8 (1977) 198.

⁴⁶ KUB XVI 77 Vs. (II) 59 vdd., Rs. (III) 5 vdd. *mantalliya*-kurbanıyla ilgili olduğu gene şüphelidir. Ayrıca bu adın, Kargamiş vasal kralı Piyaşşili'nin kısaltılarak yazılmış şekli olup olmadığına karar vermek de güçtür, krş. *Kammenhuber*, THeth 7 s. 28.

⁴⁷ KBo II 6 + III 30-35; KUB VIII 27 Rs. 8-12, bk. *Ünal*, THeth 3 s. 167.

⁴⁸ KUB XXI 33 Rs. IV 19 vdd., bk. *R. Stefanini*, JAOS 84 (1964) 23. Krş. KUB XXI 19 + XIV 7 + 338/v + 1303/u Vs. I 16 vdd., *Ünal*, y.a.g.e.s. 141, 143 ve KUB XVI 32 II 1 vdd.

⁴⁹ KUB XVI 41 + 7/v Rs. III 18 vdd., *Ünal*, THeth 4 (1974) 112. Krş. KUB XXXI 23 Rs. ? 6; XLIX 97. 2.

⁵⁰ KUB XVI 32 II 14 vdd.; 41 + Rs. III 7 vdd. Krş. ayrıca KUB L 6 Rs. III 32 (*mantalliya*-kurbanı geçmemekle birlikte).

⁵¹ Yukarda Maşhuluwa adı altına bk.

KUB XVI 32 II 8 vd'nın gösterdiği gibi, *mantalliya*- kurbanı, tanruların *ulihî*- kült nesnelere⁵² de sunulabilmektedir. KUB XVI 17 II 15 vd.'na göreyse bu kurban, bizzat tanrılara sunuluyor. Diğer metin yerleri ya çok kırkıktır veya *mantalliya*- kurbanı hakkında yeterli bilgiler vermemektedir⁵³.

Metin yerlerinin bu kısa özetinden, bu kurbanı kabul eden şahıs ve nesnelere, ölmüş veya yaşayan kimseler, tanruların *ulihî*- kült nesnelere ve sonuç olarak tanrılar oldukları sonucu çıkıyor⁵⁴. Kurbanı sunan kimseyse, büyük kral, yani büyük bir olasılıkla III. Hattuşili veya oğlu IV. Tuthaliya'dır. Kurban maddesi olarak nelerin sunulduğuyorsa, metinlerde hiçbir şekilde anılmamaktadır.

Şimdi *mantalliya*- kurbanının sunulduğu kimselere diğer tarihi metinlerin ışığı altında biraz daha yakından baktığımızda, genel olarak bu insanların yaşamları süresince ya büyük haksızlıklara uğramış olduklarını, ya da bir takım politik entrikalar sonucu gaddarca öldürüldüklerini görüyoruz⁵⁵. Bu açıdan bakıldığında *mantalliya*- kurbanı, basit bir kurban sunuşu olmaktan çok, bu şekilde öldürülmüş olan şahısların ruhlarını yatıştırmak ve onlara kefarete vermek için yürütülen, tabiatıyla bir takım kurban sunma faaliyetlerini de kapsayan, ayrıntılı ve karmaşık bir ritual niteliği taşımış gözüküyor.

Ölmüş olan kimselerin kurban sunucusu olarak ortaya çıktıkları durumlardaysa, bunların işlemiş oldukları bir cinayet veya girmiş oldukları bir günahın kefareti vermeden, yani bir çeşit vicdan azabıyla ölmüş olduklarını kabul etmek gerekecektir. Hitit inancına göre günahlar babadan oğula geçebildiğinden, atalardan birinin işlemiş olduğu günahı evlatlardan birisinin *mantalliya*- kurbanı sunmak suretiyle gidermesi gerekiyordu.

mantalliya- kurbanıyla ilgili olarak metinlerde sözü edilen şahsiyetlerin hepsi de M. Ö. 13. yüzyılda yaşamışlardır. Büyük haksızlıklara uğramak veya öldürülmek gibi benzer durumlarla karşılaşmış olan ve dolayısıyla böyle bir kefarete kurban hak eden I. Şuppiluliuma devri öncesi kimselere, bu kurbanın sunulmadığı dikkati çekmektedir. Bundan ve elimize geçen metinlerin niteliğinden hareketle, bu kurban veya ritual

⁵² Anlam karanlıktır, ancak bk. HW 3, Erg. s. 34.

⁵³ KBo VIII 22 Vs. 5; KUB XVI 17 II 17; XXXV 65 III 12; 68. 14; XXXIX 98.7; XLVI 38 Vs. II 12; 40 Vs. 10; 42 Vs. II 15; L 6 Rs. III 30; 2157/c sat. 9; Maštiga I 22.

⁵⁴ Ünal, THeth 3 s. 171.

⁵⁵ Sommer, AU s. 292 a.n. 2.

türünün, Puduhepa'nın da etkisiyle III. Hattusili ve IV. Tuthaliya devirlerinde, Luvi-Hurri bölgesi Kizzuwatna'dan Hattuşa'ya yapılan büyük çaptaki kült aktarmaları sırasında oradan alındığını öne sürmek doğru olacaktır. Ancak bundan sonra, en yakın geçmişte, yani M. Ö. 14. yüzyılda yaşamış olan ve böyle bir kefarete kurbanını hakeden şahsiyetler, geç de olsa yeni ithal edilen bu usule göre rehabile edilmişlerdir.

Bu kurban sırasında karşımıza çıkan ölü şahısların, hirtakım sembol veya figürçükler aracıyla temsil edilmiş olduklarını düşünmek, herhalde yanlış değildir⁵⁶.

Aşağıda *mantalliya-* sözcüğünün yazılışlarını da vermek yararlı olacaktır⁵⁷.

SISKUR *ma-an-tal-li-ia*⁵⁸, SISKUR *mā-an-tal-ia*⁵⁹, SISKUR *ma-an-tal-li-ia-aš*⁶⁰, SISKUR^{MEŠ} *ma-an-ta-al-li-ia*⁶¹, SISKUR *ma-an-tal-li*⁶²,]*ma-an-da-al-li-ia*⁶³, *m*] *a-an-tal-li-ī* [*a*⁶⁴, *ma-an-tal-]* *li-ia*⁶⁵, *ma-tal-li-ia*⁶⁶, <<*ma-an-tal-li-iš*⁶⁷, *ma-]* *an-ta-al-li-iš*⁶⁸, *ma-an-ta-a-al-la*⁶⁹, *ma-a-an-ta-al-la*⁷⁰, SISKUR *ma-an-tal-la-aš-ša-am!-mi-iš*⁷¹, *ma-an-ta-al-li-e-e* [š]⁷².

⁵⁶ Krş. Sommer, y.a.g.y.; Kammenhuber, THeth 7 s. 28. Söz konusu kimse ölmüş olduğundan, KUB XXII 35 Rs. III 6 vd. kesinlikle "*kratın babasının*" bir figür veya heykelcik şeklinde kurbanın sunulacağı yere taşınmasıyla ilgili olacaktır. Burada "*taşımak*" için kullanılan *huittiya-* "*çekmek*" fiili çok ilginçtir.

⁵⁷ Krş. B. Rosenkranz, Beiträge (1952) 23; Friedrich, HW s. 136; 1. Erg. s. 13; 2. Erg. s. 18; 3. Erg. s. 23; H. G. Güterbock, Or NS 25 (1956) 122; E. Laroche, DLL (1959) 68; BiOr 18 (1961) 84; N. van Brock, RHA 77 (1962) 116; R. Stefanini, JAOS 84 (1964) 30.

⁵⁸ KBo II 6 + Rs. III 21. 32; KUB V 6 + Rs. III 25; XVI 7 Rs. (?) 9. 16; 32 II 9, 14, 19; 41 + Rs. III (8), 18; XXII 35 Vs. II 7; L 6 Rs. III 30.

⁵⁹ KUB XXII 35 Rs. III 11.

⁶⁰ KBo II 6 + Rs. III 30, 31

⁶¹ KUB XXI 33 Rs. IV 19.

⁶² KUB XVI 32 II 17.

⁶³ 2157/c sat. 9, bk. Ünal, THeth 3 s. 171 ve a.n. 228.

⁶⁴ KBo VIII 22 Vs. 5.

⁶⁵ KUB XXXIX 98. 7.

⁶⁶ KUB XLVI 38 Vs. II 12; 40 Vs. 10; 42 Vs. II 15. Buradaki yazılışlarda nasal olarak telaffuz edildiği anlaşılır -n-'nin düştüğü görülmekte ve kelimenin *mantalliya-* ile aynı olduğunda kuşku kalmamaktadır.

⁶⁷ KUB XVI 17 II 17.

⁶⁸ Luvice muhtevada, KUB XXXV 12 Vs. 2.

⁶⁹ Luvice muhtevada, KUB XXXV 65 Rs. III 12.

⁷⁰ Gene Luvice muhtevada, KUB XXXV 68. 14.

⁷¹ KBo II 6 + Rs. III 20'deki bu cümlemin anlamı. "*eğer ölü ruhu mantalliya- kurbanıyla donatılmamışsa...*" olacaktır; yani bu kelime burada isimden türetilmiş **mantalašša(i)-* fiilinin medial passif partisip şeklidir, bk. Güterbock, Or NS 25 s. 122; Laroche, DLL s. 68; Ünal, THeth 3 s. 103 a.n. 53a.

⁷² Maštigga I 22'deki DUTU-i *išhāmi kāša-wa-ta parā tittanun mantallēš* EME^{HLA}-e^š cümlesini de şimdi şöyle çevirmek gerekecektir: "*Ey beyim Güneş Tanrısı, bak, ben şimdi senin için kefarete olarak hizmet edecek dilleri dışarı koydum*".